

**«ՆԱՐԵԿԱՑԻԱԿԱՆ ԵՐԿՐՈՐԳ ԸՆԹԵՐՑՈՒՄՆԵՐ»
(28-29 հոկտեմբերի, 2016)՝**

ՆՎԻՐՎԱԾ ՀՐԱԶՅԱ ԹԱՄՐԱԶՅԱՆԻ ՀԻՇԱՏԱԿԻՆ

ՆՅՈՒԹԵՐ

ԺԱՆՊԻԵՌ ՄԱՀԵ

ՀՐԱԶՅԱ ԹԱՄՐԱԶՅԱՆԸ ԵՎ ՆԱՐԵԿԱՑԻԱԿԻՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

Բանալի բառեր՝ Նարեկ, Խոսրով Անձևացի, Փիլոն, նորպլատոնականություն, խորհրդապաշտություն, արտասուք, ինքնախոսություն, խոստովանություն:

Բոլորս ծանոթ ենք Նարեկի վսեմաբան նախերգանքին. «Ձայն հառաչանաց հեծուլթեան ողբոց սրտից աղաղակի / Քեզ վերընծայեմ, տեսողդ գաղտնեաց ...» (Մատեան, Ա, 1)¹: Բայց թերևս պակաս հայտնի են Մատեան-ի վերջին խոսքերը. «Ամենայնիւ մահացեալ հոգիս մարմնովս մեղաց՝ / Շնորհաւք Քո, գթած, ի Քեզ զաւրացեալ՝ Քև նորոգեցայց, / Ձատեալ ի մեղաց անմահ կենդանութեամբ՝ / Ի յարութեանն արդարոց» (Մատեան, ՂԵ., 3):

Ահա այս բառերն են ուզում արտասանել այսօր և այստեղ՝ Մատենադարանի սրբավայրում, լուսահոգի ակադեմիկոս Հրաչյա Թամրազյանի երանաշնորհ հիշատակին: Վերջին 50 տարիների ընթացքում եղել են, անշուշտ, մի քանի ականավոր նարեկացիագետներ, որոնց անունները կարոտով են ոգեկոչում Պարույր Սեակ, Մկրտիչ Մկրչյան, Վազգեն Գևորգյան, Լևոն Մկրտչյան, Արշալույս Ղազինյան, Պողոս Խաչատրյան և ուրիշներ: Բոլորի աշխատանքներին, երբեմն էլ անձնական օգնությանը, պարտական են զգում:

Սակայն 1980-ական թվականներին, Հրաչյա Թամրազյանի առաջին գրվածքները կարդալիս, իսկույն խանդավառվեցի և միանգամից գտա վաղուց ծագած իմ բոլոր հարցադրումների հստակ պատասխանը: Ինչպե՞ս կարող են բացատրել այս հանկարծագրուտ շլացումը: Այն ժամանակ արդեն քաջածանոթ էի Մատեան-ին, տոգորված էի բանաստեղծի խոսքով, նրա շնչով, բայց դեռ չէի վերծանել երկի կառուցվածքի և էությունից առեղծվածը:

Ձէի հասկանում, թե որտեղից է ծագել Նարեկը, որ ժամանակին է պատկանում, կամ ինչու է երևան եկել X դարի Վասպուրականում: Ձէ՞ որ հեղինակը

¹ Մատենի հղումներն արված են ըստ **Գրիգոր Նարեկացի, Մատենան Ողբերգութեան, աշխատասիրությամբ Պ. Խաչատրյանի և Ա. Ղազինյանի, Երևան, 1985:**

խոսքն ուղղում է ոչ թե հատուկ հայերին, այլ «առ ամենայն հասարակ տնկեցեալ յերկրի ազգ բանականաց» (Մատեան, 3, 2), այսինքն բոլոր հողածին մարդկանց, նույնիսկ ֆրասիացիներին: Բացի այդ բանաստեղծը ոչ միայն իր ժամանակակիցների մասին է մտածում, այլ նպատակ ունի խոստովանել բոլոր մարդկային մեղքերը՝ «Ի սկզբնահայրն սկսեալ մինչև ի սպառումն ծննդոց նորա» (Մատեան, ՀԲ., 1), այսինքն՝ Ադամից մինչև այն սերունդները, որ պիտի ապրեն մեզնից հետո գալիք հազարամյակներում:

Ահա այդպիսի նպատակներ ունեցող Մատեան-ը կարծես թե չի կարող մեկ վայրի և մեկ ժամանակի արգասիքը հանդիսանալ: Հազիվ թե հնարավոր լինի վերագրել այն մեկ մարդկային հեղինակի: Ավելի շուտ, թվում է, այն երկնքից ընկած մի աստվածային հայտնություն է: Բայց ինքը՝ Գրիգոր Նարեկացին, թույլ չի տալիս մեզ այսպիսի սրբապիղծ վարկած ընդունել, որովհետև բազմիցս ինքն իրեն է նկարագրում «յետին բանահիւսաց և կրտսեր վարժապետաց» (Մատեան, յիշատակարան), գիրքը հորինելիս «տխրատեսակ մրով» (Մատեան, ԼԴ., 10), այսինքն մթնագույն, տխուր թանաքով:

Զգիտեի, թե ինչպես լուծեմ այս սֆինքսային հանելուկը, երբ կարդացի Հրաշյա Քամրազյանի հոդվածները Անանիա Նարեկացու ստեղծագործությունների, հատկապես ԽՐԱՎ-ների մասին: Ակնհայտորեն մեկ հազարամյակից ի վեր մոռացված այդ քերթողական գլուխգործոցների վերագտնվելը պատմական շղթայի կորսված օղակն էր բերում Մատեան-ի ծնունդը հետազոտելու համար:

Տարիների ընթացքում Քամրազյանը կառուցել է երեք գրքից բաղկացած եռամուտ մի կոթողային դարպաս, որի շնորհիվ մատչելի է դառնում միջնադարյան Հայաստանի գլխավոր գրական և հոգևոր դրախտը՝ Նարեկյան դպրոցը:

Բոլորս գիտենք, որ Վասպուրականը եղել է Ուրարտուի և հայ ժողովրդի իսկական օրրանը: Ե՞րբ է Հայաստանն այդ օրրանը կորցրել: Կարծում եմ հնում, համենայն դեպս՝ Առաջին Աշխարհամարտից շատ ավելի վաղ: Այդ հարցում, ըստ երևույթին, վճռական դեր է խաղացել 1210 թ. Իվան է Երկայնաբազուկի՝ Խլաթում կրած պարտությունը: Եթե Զաքարյաններին հաջողվեր այն ժամանակ հարավային Հայաստանը ազատագրել մահմեդական լծից, հետագա դարերի ընթացքում Վասպուրականի ճակատագիրը լրիվ տարբեր կլիներ: Վանքեր ու եկեղեցիներ կվերակառուցվեին, այլազգիները կթուլանային, հայ բնակչությունը կամրապնդվեր:

Ներկայումս ցեղասպանության հետևանքով հայերի մասին հիշողությունն ամբողջովին ջնջվել, արմատախիլ է արվել Վանա լճի ափերից: Նարեկավանքից ոչ մի քար չի մնացել: Առտեր կղզու անունը մոռացության է մատնվել. այսօրվա բնակիչներն այն Kuş adası են անվանում: Բայց Քամրազյանի աշխատասիրությունների հիման վրա նյութապես անհետացած Նարեկյան դպրոցը մտովի ամբողջապես պահպանել ենք: Ներքուստ ենք ճանաչում նրա առօր-

յա կյանքը, նրա վարդապետների անունները, երկերը և դպրությունը: Հրաշյա Քամրազյանի ղեկավարությամբ այդ բոլորը հավաքվել, հրատարակվել է Մատենագիրք Հայոց մատենաշարի ժ և ժԲ հատորներում:

Քամրազյանը երեք գիրք է նվիրել այդ հոգևոր ժառանգությանը՝ Անանիա Նարեկացի (1986 թ.), Նարեկյան դպրոցը (1999 թ.)² և Գրիգոր Նարեկացին և նորպատանակաճուրղները (2004 թ.): Նրա անցած մտավոր ճանապարհն, ըստ իս, բաժանվում է երկու հանգրվանի: Մի կողմից նկարագրվել են Նարեկավանքի պատմական շրջանակը, մտավորական մթնոլորտը, ուսմանը ընթացքը, բաբունապետների մեթոդներն ու վարդապետութայնները: Մյուս կողմից վերլուծվել են խոսքով Անձևացու և Անանիա ու Գրիգոր Նարեկացիների երկերի առնչությունները հայոց նախորդող մատենագրության հետ՝ հատկապես նորպատանակական գաղափարների տեսանկյունից:

Հավանաբար, Գրիգոր Նարեկացին ավելի սերտ և հաճախակի շփումներ է ունեցել Անանիա վանահոր, քան խոսքով Անձևացու հետ: Սակայն բանաստեղծը ամենամեծ ուշադրությունն է դարձրել իր հոր՝ խոսքովի գրվածքներին, ոչ միայն Բացայայտութիւն կարգաց եկեղեցւոյ քառագուրեանց և աղաւթից երկին, որի հիշատակարանը հենց ինքն է գրել³, այլև, ըստ երևույթին, խրատական գրվածքներին⁴:

Մատենան-ի մի քանի հիմնական հատկանիշ ակներևաբար բացահայտում է խոսքովի ազդեցությունը: Նախ և առաջ՝ ինչպես և խոսքովը, Գրիգորը համարձակություն է ունեցել «առ Աստուած խաւսութիւնն, և որպէս Մովսէսն յԱստուծոյ տեսութիւնն ոգւով»⁵:

Երկրորդ՝ Նարեկացին հորից է սովորել աղոթել «արթուն մտաւք և անզբաղ խորհրդով և կատարեալիմաստ հոգով»⁶: Ուստի և Մատենան-ի գրեթե բոլոր գլուխները վերնագրված են «(...) նորին հսկողի (...) ի խորոց սրտից խաւսք ընդ Աստուծոյ»:

Երրորդ՝ արթուն մնալու համար անհրաժեշտ է ազատվել անգիր արած աղոթքներից, մեքենայաբար կրկնվող ձևաբանություններից: Հետևաբար, պետք է հրաժարվել մարգարեների, Քրիստոսի և առաքյալների բառացի մեջբերումներից՝ նրանց խոսքերը իսկապես յուրացնելու համար, բացահայտելով դրանք նոր բառերով և իսկույն անցնելով սրտի խոսքին և լուռ, անխոս խոկման:

Օրինակ, որպես արեղա Գրիգոր Նարեկացին Մաղմոսարանն անգիր գիտեր: Հետևաբար Մատենան-ի Կ.-ԿԱ. գլուխներում բանաստեղծը ավելորդ է համարում մեկ սաղմոսի կես տնից ավել մեջբերել: Այդքանը բավական է

² Գրքի երկրորդ հատորը լույս է տեսել 2016 թվականին:

³ Տե՛ս Մատենագիրք Հայոց, ժ հ., ժ դար, Անթիլիաս-Լիբանան, 2009, էջ 227:

⁴ Զ. Քամրազյան, Նարեկյան դպրոցը, հ. 1, Երևան, 1999, էջ 52-67.

⁵ Տե՛ս Մատենագիրք Հայոց, ժ հ., ժ դար, էջ 226, §§ 608-609:

⁶ Նույն տեղում, Հայոց, ժ հ., ժ դար, էջ 225, § 603:

մնացածը վերհիշելու համար. «Զի՞արդ թէ՛ խորտակեսցին բազուկը մեղաւորի և շարի — և գայլն որ գկնի» (Մատեան, Կ, 1): Անշուշտ, վանականները շարունակում էին արտասանել Դավթի երգը, բայց ինքը՝ Գրիգորն արդեն սլացել էր դեպի երկնքի բարձունքները կամ սուզվել էր իր սրտի խորքը՝ «զգայութեանց խորհրդակիր սենեկի» (Մատեան, Ա., 1): Ահա այս արվեստը, նա, անկասկած սովորել էր Անձևացու մեկնություններն ընթերցելով:

Հայտնի է բոլորիս, որ Մատեան-ի գրեթե բոլոր գլուխների վերնագրի առաջին բառն է «վերստին», և կամ «վերստին յաւելուած կրկին հեծութան»: Ընթերցողի համար այս մակբայը խիստ վհատեցնող է: Ստուգաբանությունից ելնելով «վերստին» այլ նշանակություն ունի քան «նորից», «կրկին», «դարձեալ» և այլն: Սրգիփոսյան աշխատանքի արձագանգը կարծես լինի այն: Մատեան-ի մեկ աղոթք կարդալուց հետո, սկսում ես հույս փայփայել, թե տեղ ես հասել, շոշափելի արդյունք կտեսնես, չէ՞ որ Սրգիփոսի պես՝ զղջման և ապաշխարության ճնշող ծանրությունք քար ես բարձրացրել սարի գագաթ: Բայց հագիվ տեղ հասած՝ «վերստին» բառին զուգընթաց, քարը ներքև է գլորվում, և ամեն ինչ պետք է սկզբից կրկնել: Հնարավոր չէ շտալ այն հարցը, թե քանի՞ անգամ և մինչև ե՞րբ է այդպես լինելու:

Ինչու՞ Մատեան-ն ունի 95 գլուխ և ոչ 100 կամ 1000: Կողմնորոշվելու համար պետք է դիմել Անանիա Նարեկացու՝ Հրաշյա Թամրազյանի հայտնաբերած, մեկնաբանած և հրատարակած Խրատ-ներին: Անկասկած, որպես առաջնորդ և վանահայր, Անանիան անընդհատ խրատներ էր տալիս Նարեկի վանականներին: Բայց իրեն՝ խրատատուին, ո՞վ կարող է խրատել: Աստված անշուշտ՝ Քրիստոսի և Սուրբ Հոգու ձայնով: Սակայն մարդը ստեղծվել է ըստ Աստծո պատկերի, այսինքն՝ անձնիշխանությամբ օժտված: Ուրեմն, Անանիայի խրատներն ուղղված են եղել ոչ միայն ուրիշներին, այլև հենց իրեն:

Հետևաբար, Խրատ-ները կարելի է համեմատել Օգոստինոսի Soliloquia-ների, այսինքն՝ «ինքնախոսությունների» հետ, որոնցում նրա միտքը կամ ոգին ինքն իր հետ է խոսում, հաստատելով սրտի դարձը և որոնելով ճշմարտությունը:

Խրատներում նույնպես, Անանիան հորդորում է ինքն իրեն երևան հանել մտքի լուռ ձայնով, խայտառակել անցավոր աշխահիս պատրանքներն ու ստերը: «Յորժամ լինի քեզ նստել / յուտել և յըմպել և յուրախանալ, / դու զա՛յն ած զմտաւ, / թէ ահաւասիկ յառնեմք և փառս տամք, / և անցանէ ուրախութիւնս: / Եւ յորժամ տեսանես մարդ փառաւոր, զարդարուն, / դու զա՛յն ած զմտաւ, / թէ ահաւասիկ վախճանի և ի հող դառնայ⁷:

Ինչպես իրավացիորեն բացատրել է Թամրազյանը, այս խոկումների կամ ներքին խոսակցությունների նպատակն էր զղջման արտասուք առաջ բերել: Բոլորս դրանցից լավ պաշտպանվել գիտենք՝ մեր սրտի կարծրությամբ,

⁷ Տե՛ս Մատենագիրք Հայոց, Ժ հատոր, Ժ դար, էջ 351, §§ 23, 24:

այսինքն՝ եսասիրության կեղևով կամ ավելի ճիշտ ասած՝ զրահով: Մակայն եկե՛ք պատկերացնենք ամենաքարսիրտ մի մարդու, ասենք՝ մի դաժան արքայի կամ բռնակալի, որը հազարավոր անմեղ զոհերի բանտարկել կամ սպանել է սովել... և նրան կյանքում գոնե մեկ անգամ, մի այնպիսի դառը վիշտ կամ սարսափելի փորձանք է պատահել, որից նա երբեք չի մխիթարվել: Վերքը կիսով չափ մոռացված է, բայց սպին դեռ կա, լրիվ չի բուժվել, անջնջելի է: Ուստի և եթե պատահաբար հիշեցնենք այդ մարդուն իր կրած ցավը, նա անպայման պետք է լա: Ահա ներքին ամրոցն այդպես բացելով, հնարավոր կդառնա նրա սրտի կարծրությունը մեղմել և ուղղորդել նրան դեպի զղջում: Այդ նպատակին հասնելու համար նրան պետք է բյուրավոր մտապատկերներ ցույց տալ, և թերևս դրանցից մեկը ցավագին հուշեր արթնացնի:

Նույն մեթոդին է դիմում նաև Գրիգոր Նարեկացին: Մատյանի 8-րդ և 9-րդ գլուխներում բանաստեղծը խոսքն ուղղում է ոչ թե Աստծուն, այլ սեփական հոգուն. «Եւ արդ, զի՞նչ գործեսցես, անձն իմ կորուսեալ, / կամ ու՞ր թաքիցես, կամ զիա՞րդ ապրեսցես, / կամ ո՞րպէս ելցես ի մեղացդ բանտէ (...))» (Մատեան, Ը., 1): Բանտի պատերը քանդելու համար, պետք է մեղավոր հոգուն բառերով քարկոծել. «Եւ վասն զի եդի զքեզ նպատակ / հանդէպ երեսաց տեսութեան մտացս, / անձն իմ անպիտան, / վիմաւք ձգելոց արձանաց բանից (...))» (Մատեան, Թ., 3):

Ինչ խոսք, քարերի պես նետվող բառերը ոչ թե վերացական խոսքեր են, այլ մտապատկերներ: Սրանք հայելու պես արտացոլում են մեղքից այլանդակված հոգու դիմագծերը. «Զի՞նչ աւրինակ առ այս քեզ նմանագույն և յարմարական / աստանաւր եդից, անձն իմ պարտավոր» (Մատեան, Բ., 1): Հետևաբար, ոչ թե լոկ բառերով, այլ պատկերներով է Գրիգորը քարկոծում իր հոգին, Անանիայի և Ովսէ մարգարեի խրատներին հետևելով. «Առէ՛ք ընդ ձեզ բանս, ասէ Ովսէէ, / և դարձարու՛ք առ Տէր Աստուած ձեր, / եւ ասացէ՛ք ցնա՛ կարող ես թողոյ զմեղս» (Մատեան, ԻԸ., 4):

Հայտնի է, որ Օգոստինոսը Soliloquia-ն գրել է իր դարձից քիչ հետո՝ 386 թվականին, իսկ դրանից 11-13 տարի անց, այսինքն 397-400 թվականներին, հորինել է Confessiones՝ խոստովանություններ, խոսքեր առ Աստված: Նմանապես, Գրիգոր Նարեկացին նախ ներշնչվել է Անանիայի խրատական մենախոսություններից, իսկ հետո վերածել դրանք Աստծուն ուղղված ճառերի և աղոթքների:

Անանիայի աղբյուրների շարքում Հրաչյա Թամրազյանն իրավամբ հիշատակում է Մեսրոպ Մաշտոցին, հատկապես նրա շարականը. «Զղջման իմոյ զարտասուս / Անկանեմ առաջի Քո՞ Քրիստոս»⁸: Կարելի է ավելացնել Կորյունի վկայությունը. «... եւ առաւել աղաւթս մշտնջենամուռնչս և բազկատարած պաղատանս առ Աստուած և արտասուս անդադարս» (Կորյուն, Վարժ Մաշտոցի, V):

⁸ Հ. Թամրազյան, Անանիա Նարեկացի, կյանքը և մատենագրությունը, Երևան, 1986, էջ 298:

Ինչ վերաբերում է զղջման արտասուքին, պարզ է, որ Անանիա Նարեկացին և Մեսրոպ Մաշտոցը կիրառել են եվագր Պոնտացու խրատները, որոնք մեջբերվում են «Յաղագս զղջման և արտասուաց» երկում. «Յորժամ խորհուրդք պատերազմողին ի վերայ քո եկեսցէ, դու ընդդեմ ախոյանին զտէգ արտասուացն ուղղեսջիր»⁹: Այսպիսով, Հրաչյա Թամրազյանի կազմած՝ Անանիա Նարեկացու Խրատագրքի քննական բնագիրը հնարավորություն է տալիս վերագտնել Նարեկի արմատները հայոց ինքնուրույն և թարգմանական մատենագրության մեջ:

Աստժո ճանաչողության երկու ճանապարհ կա: Առաջինը՝ սրտինը կամ արցունքներինը, միստիկական, խորհրդապաշտական բնույթ ունի: Այն հենվում է նախ և առաջ աստվածաշնչային և հայրաբանական աղբյուրների վրա: Երկրորդ ճանապարհը փիլիսոփայական է: Այն օգտվում է «արտաքին» հեղինակների երկերից և ամենից շատ տարածված է եղել XI դարում հյուսիսային Հայաստանում, հատկապես Սանահնա վանքում, ինչպես տեղեկանում ենք Գրիգոր Մագիստրոսի Սարգիս վարդապետին հղած թղթից¹⁰:

Թամրազյանի հետազոտությունների շնորհիվ գիտենք, որ Անանիա վանահայրը ծնվել է Այրարատում և Արշարունիքից եկել է Ռշտունիք՝ Նարեկավանքը հիմնարկելու համար: Հետևաբար, Նարեկյան դպրոցն օժտված է հետևյալ առանձնահատկությամբ. այն միավորում է հարավային Հայաստանի միստիկական և հյուսիսային Հայաստանի փիլիսոփայական մոտեցումները:

Վերջինս Թամրազյանը մանրամասնորեն ուսումնասիրել է նորալատոնականությանը նվիրված իր գրքում: Նա ցույց է տվել, որ Գրիգոր Նարեկացին մշտապես հիմնվել է Դավիթ Անհաղթի, Անանիա Շիրակացու, Դիոնիսիոս Արեոպագացու և Փիլոն Ալեքսանդրացու երկերի վրա: Սրանք մեջբերելով, Թամրազյանը նկարագրել է քրիստոնյայի հոգևոր մահը՝ ազատագրումը կրքերից և նրա աստվածացման փուլերը, որոնք արտացոլված են Մատեան-ի ընդհանուր կառուցվածքում: Այդ վերլուծությունները անժխտելի են և նոր լույս են սփռում Նարեկյան դպրոցի գրական ստեղծագործության վրա:

Իմ կողմից կցանկանայի ավելացնել մի դիտարկում: Նորալատոնականությունը հեթանոսական ծագումով փիլիսոփայություն է: Սակայն, չպետք է եզրակացնել, որ այն ընդունելով, Գրիգոր Նարեկացին շեղվել է աստվածաշնչյան և քրիստոնեական ավանդույթներից: Իրականությունն ավելի բարդ է: Վերջերս Օլգա Վարդազարյանը Փիլոնի հայերեն թարգմանության մասին ուշագրավ հոգված հրապարակեց¹¹: Դրանում շեշտվում է երեք կարևոր կետ. Ա) ըստ

⁹ Տե՛ս Մատենագիրք Հայոց, Ժ հ., Ժ դար, էջ 395, § 243:

¹⁰ Տե՛ս Գրիգոր Մագիստրոս, «Թուրք և չափաբեկանք», Մատենագիրք Հայոց, ԺԱ դար, ԺԶ հատու, Երևան, 2012, էջ 329-330՝ «Առ վարդապետն Սարգիս» 50 (ԻԱ):

¹¹ O. Vardazaryan, “The ‘Armenia Philo’: A Remnant of An Unknown Tradition,” in *Studies on the Ancient Armenian Version of the Philo’s Works*, eds. S. Mancini-Lombardi, P. Pontani, Brill: Leiden & Boston, 2011, էջ 191-216.

Փիլոնի հայերեն լուծմունքների՝ եբրայեցի գիտնականը ծանոթացել է սուրբ Պետրոսի հետ, մկրտվել է սուրբ Հովհաննես առաքյալի կողմից և վկայություն է տալիս Երուսաղեմից գաղթած առաջին քրիստոնյա համայնքի մասին, որը հետևել է Հակոբ Տեառնեղբոր կարգած տարեկան ծիսակատարությանը, Բ) հայերեն թարգմանված Փիլոնի երկերը համախմբված են որոշակի հերթականությունում՝ մի մտային ճանապարհ ուղղագծելու համար: Կարծում ենք՝ Նախախնամությունից դեպի Աստուծո խոկումը տանող այդ ճանապարհը սերտ կապ ունի նորալատոնական սկզբունքների հետ: Գ) Փիլոնի ճառերը, հնարավոր է, օգտագործվել են վաղքրիստոնեական Երուսաղեմում երախաներին և նորընծա քրիստոնյաներին ուսուցանելու համար: Այդ պատճառով է, որ դրանք հայերեն են թարգմանվել և կարևոր տեղ են գրավել հայոց եկեղեցական գրականության մեջ:

Որոշ շափով նույնն է պատահել նաև Դավիթ Անհաղթի դեպքում. չնայած նրա փիլիսոփայական երկերը անտիկ գիտական մտքի անկապտելի մաս են կազմում, նա միշտ համարվել է քրիստոնյա հեղինակ, նաև նրան վերագրվել են Հայաստանեայց եկեղեցու դավանությունը պաշտպանող հակաճառություններ: Իսկ Դիոնիսիոս Արեոպագացու մասին պատմում են, թե եղել է Պողոս առաքյալի հավատարիմ ունկնդիրներից մեկը:

Հետևաբար, հայ միջնադարյան մատենագիրների համար նորալատոնական սկզբունքները ոչ մի դեպքում խորթ չեն քրիստոնեականությանը, այլ ընդհակառակը՝ մաս են կազմում առաքելական և Երուսաղեմի սուրբ քաղաքի ժառանգության:

Մատեան-ի 46-րդ գլուխը լավ փորձաքար է՝ հասկանալու համար, թե ինչպես է Գրիգոր Նարեկացին կարողանում հաշտեցնել փիլիսոփայական և աստվածաշնչյան գաղափարները: Բանաստեղծը փորձում է պատասխանել հետևյալ հարցին. «Թե յո՞վ և յո՞յր պատկեր և վասն ո՞յր գոյացայ» (Մատեան, ԽԶ., 1): Ճգնություն բոլոր ավանդույթներով հանդերձ, քրիստոնեությունը՝ պատոնական փիլիսոփայությանը հակառակ, չի կարող մարմինը արհամարհել և լրիվ դատապարտել, որովհետև Ադամի մարմինը Աստուծո ձեռքի գործն է, Քրիստոսը մարմնացել է իրապես, և ոչ երևութապես՝ «մարմնով յարեալ ի մեռելոց» և «մարմնով համբարձալ յերկինս»: Հետևաբար, հողածին մարդը ստեղծվել է ըստ Աստուծո պատկերի, ոչ միայն հոգով այլև մարմնով:

Այդ է շեշտում Նառեկը շատ հստակ կերպով. «Ահա ի յոտս տանողականս / (...) ըստ ձեռոյ հրեշտակի կառուցար (...) / Իբր զճրագ բազմաբերանեան/ ի յաշտանակի, մարմնիդ հաստատեցալ գլխոյդ բոլորութիւն, / (...) զԱստուած տեսանել և զմնացականացն իմաստասիրել» (Մատեան, ԽԶ., 1): Այսպիսով, մարդը ոչ թե մարմնում բանտարկված հոգի է, այլ մարմնավոր շաղկապ է տեսանելի և անտեսանելի աշխարհների միջև:

Քննարկելով Պողոս Խաչատրյանի հրատարակած՝ վիճելի հեղինակու-

թյամբ, բայց Գրիգոր Նարեկացուն վերագրվող 15 երկ¹², Հրաչյա Թամրազյանը գտել է, որ դրանցից 6-ը պատկանում են մեծ բանաստեղծի գրչին: Նա դրանք վերստին հրատարակել է Մարթա Արաբյանի հետ աշխատակցությամբ¹³:

Նախ և առաջ խոստովանեմ, որ դեռ ժամանակ չեմ ունեցել լրիվ ուսումնասիրելու այդ բարդ հարցը: Իմ կարծիքով, պետք է հաշվի առնել ոչ միայն բնագրերի ոճն ու բովանդակությունը, այլև ձեռագրագիտական բոլոր հանգամանքները: Օրինակ՝ Նարեկացուն վերագրվող խրատները, ըստ իս՝ շատ կասկածելի վերնագիր ունեն. «Սրբոյ վարդապետի յոքներանեան մենաւորի Գրիգորի՝ համառուտի բան խրատու վասն ուղիղ հաւատոյ և մաքուր վարուց առաքինութեան, ի խնդրոյ նորին հարազատի Վարդանայ դիւանադպիրի»¹⁴:

«Հարագատ» բառը ինչպե՞ս հասկանալ այստեղ: Որքան գիտենք, Գրիգոր Նարեկացին երկու եղբայր է ունեցել միայն՝ Հովհաննես և Սահակ: Վարդան անունով հարագատ մեզ հայտնի չէ: Նմանապես «դիւանադպիր» կոչումը միին է Արծրունյաց Վասպուրականում: Հայոց պատմության մեջ, կարող է եղած լինել մեկից ավելի «յոքներանեան մենաւոր Գրիգոր»: Մի խոսքով, եթե գրիչը նպատակ ունենար Խրատ-ները Նարեկացուն վերագրելու, անպայման ավելի հստակ կարտահայտվեր¹⁵:

Հետևաբար, միայն բովանդակության վրա հիմնվելով կարելի էր ենթադրել թերևս, թե Խրատ-ները Գրիգոր Նարեկացու երկն են: Բայց նկատվող նմանությունները և առնչությունները անվիճելի ապացույցներ չեն պարունակում: Հնարավոր է Նարեկացու ճառերից ներշնչված մեկ ուրիշ Գրիգոր վարդապետ այդ խրատական երկը հորինած լինի: Ուրեմն, իմ կարծիքով, չպետք է շտապել վերջնական եզրակացություններ անելիս:

Ֆրանսիական դասական գրականություն ուսումնասիրող բոլոր ուսանողների պես, ես էլ քսան տարեկան հասակում կարդացել եմ հուշակավոր գրականագետ Սենտ-Բյուվի (Sainte-Beuve) գիրքը XVII դարի ամենահամբավվոր գրական օջախի՝ Պորտ Ռուայալի (Port-Royal) վանքի մասին: Սկզբում կարծում էի, թե հարցը լոկ աստվածաբանական բնույթ ունի: Բայց գրքի մեջ խորանալով, հասկացա, որ դեպքերը լավ ըմբռնելու համար պետք է ոգեկոչել Ֆրանսիայի ամբողջ մտավորական զարգացումը XVI-XVII դարերի ընթացքում:

Ահա նույն տպավորությունն եմ ստացել, մեր սիրելի Թամրազյանի երկերը կարդալուց: Նարեկյան դպրոցի պատմությունը վերլուծելը հնարավորություն

¹² Պ. Խաչատրյան, Գրիգոր Նարեկացին և հայ միջնադարը, Ս. էջմիածին, 1996.

¹³ Տե՛ս Մատենագիրք Հայոց, Ժ հատոր, Ժ դար, էջ 1017-1112, և Մատենագիրք Հայոց, ԺԲ հատոր, Ժ դար՝ Գրիգոր Նարեկացի, էջ 884-912 և 1009-1086:

¹⁴ Մատենագիրք Հայոց, ԺԲ հատոր, Ժ դար՝ Գրիգոր Նարեկացի, էջ 1022:

¹⁵ Տե՛ս Թ. Մինասյան, «Վարդան դիվանադպիրի ինֆնության խնդրի շուրջ», էջմիածին, 2006, Ե, էջ 27-33: Ըստ Բեդիմակի՝ Խրատ-ների Բեդիմակը Գրիգոր Սկևտացին է, իսկ Վարդան դիվանադպիրը Վարդան Արևելցին է:

է ընձեռում ոչ միայն ծանոթանալու հայ երեք հանճարեղ մատենագիրներին՝ հոսարովի, Անանիայի և Գրիգորի հետ, այլև հասկանալու առաջին հազարամյակի հայ գրականության ընդհանուր նշանակությունը:

Այսօր ո՛չ Պորտ-Ռուսյալը, ո՛չ էլ նարեկավանքը չկան: Բայց այդ վսեմ սրբարանների հոգևոր ժառանգությունը լրիվ պահպանվել է: Երևանի Մաշտոցի Մատենադարանը այն վայրն է, որտեղ հայ ժողովրդի հիշողության նշխարները կարողանում են նոր կյանք գտնել գիտության շնորհիվ: Մեր սիրելի ընկերը՝ լուսահոգի ակադեմիկոս Հրաչյա Թամրազյանն այն մեծ և ազգանվեր գիտնականներից է եղել, ովքեր իրենց ժողովրդի և համամարդկային հիշողության համար ոչ միայն փրկել, այլև վերակերտել են միջնադարյան Հայաստանի ամենափառավոր սխրանքը:

Հրաչյան բանաստեղծ էր: Նրա այդ շնորհը համարում եմ երկնային կապ Գրիգոր նարեկացու հետ: *Quis caelum possit nisi caeli munera nosse ? / Et reperire deum, nisi pars ipse deorum est ?* (Manilius, *Astronomica* I, 631-632) - «Ո՞վ կարող է ճանաչել երկինքը, եթե ոչ երկնային շնորհը: / Եւ ո՞վ կարող է գտնել Աստծուն, եթե ինքն աստվածներից մեկը չէ»:

JEAN-PIERRE MAHÉ HRACHYA TAMRAZIAN ET NAREKAVANK՝

Mots-clef: Narek, Xosrov, Philon, néoplatonisme, mystique, larmes, soliloque, confession.

Les travaux de Hrachya Tamrazyan ont tiré de l'oubli où elles avaient sombré depuis près de mille ans, les productions poétiques et musicales, philosophiques et théologiques de Narekavank՝, principal foyer intellectuel de l'Arménie méridional au Xe siècle. Dans ses deux premiers ouvrages, Anania Narekac՝i, sa vie, son oeuvre (1986) et L'école de Narek (1999, 2016), il a reconstitué le milieu d'origine de Grégoire de Narek. Dans Grégoire de Narek et le néoplatonisme, il a retracé les liens du Matean avec la littérature arménienne antérieure, aussi bien originale que traduite du grec ou du syriaque.

À son père Xosrov, Grégoire a emprunté l'idée de la veille spirituelle et de l'art de parler à Dieu. De son maître Anania, il a appris à passer du soliloque à la confession, un peu comme Augustin en Occident. La source de cette voie mystique de la connaissance de Dieu par le cœur et par les larmes est Évagre le Pontique, traduit en arménien à l'époque de Maštoc՝.

Au nord de l'Arménie, d'où Anania était originaire, on pratiquait aussi une voie philosophique d'inspiration néoplatonicienne. Grégoire a su combiner les deux voies. Comme Hrachya Tamrazyan l'a bien montré,

il a connu le néoplatonisme par les versions arméniennes de David, Philon et Denys l'Aréopagite. Ce fonds de philosophie païenne était depuis longtemps christianisé. Quant à Philon, c'était un héritage de l'école catéchétique de Jérusalem.

En éditant dans les *Matenagirk' Hayoc'* (vol. X et XII) toute la production de l'école de Narek, Hrachya Tamrazyan a accompli une extraordinaire œuvre de mémoire.

ЖАН-ПЬЕР МАЭ

ГРАЧЬЯ ТАМРАЗЯН И МОНАСТЫРЬ НАРЕКАВАНК

Ключевые слова: Нарек, Хосров Андзеваци, Филон, неоплатонизм, мистика, слезы, разговор с самим собой (*soliloquia*), исповедь.

Труды Грачья Тамразяна спасли от почти тысячелетнего забвения поэтическое и музыкальное, философское и богословское наследие монастыря Нарекаванк, главного интеллектуального центра южной Армении X в. В двух своих первых книгах, “Анания Нарекаци: жизнь, труды” (1986) и “Нарекская школа ” (1999, 2016), он воспроизвел среду, в которой сформировался Григор Нарекаци. В книге “Григор Нарекаци и неоплатонизм” он проследил связи “Нарека” (“Книги скорбных песнопений”) с армянской литературой предшествующего периода, как оригинальной, так и переведенной с греческого и сирийского.

От своего отца Хосрова Григор перенял идею духовного бдения и искусство разговора с Богом. У своего учителя Анании он научился переходить от разговора с самим собой к исповеди, подобно Августину на Западе. Источником такого мистического пути познания Бога через сердце и слезы является Евагрий Понтийский, переведенный на армянский в эпоху Маштоца.

На севере Армении, откуда Анания был родом, практиковался также философский путь вдохновения, неоплатонический. Григор сумел совместить оба пути. Как показал Грачья Тамразян, с неоплатонизмом он был знаком благодаря армянским переводам Давида, Филона и Дионисия Ареопагита. Эти основы языческой философии уже давно были христианизированы. Что касается Филона, это было наследие катехетической школы Иерусалима.

Издание Граच्या Тамразяном всей продукции Нарекской школы в серии *Матенагирк Хайоц* (X и XII тома) можно считать эпохальным достижением в арменоведении.